

Lévai Csaba

Bölöni Farkas Sándor koncepciója a nemzetről és a nemzeti nyelvről*

Mint ismeretes, 1831-ben — a nagy francia politikaelméleti gondolkodóval Alexis de Tocqueville-jal egyidőben — egy erdélyi magyar kormányzati tisztviselő, Bölöni Farkas Sándor is felkereste az Amerikai Egyesült Államokat, s az ott tapasztalt élményeiről *Utazás Észak-Amerikában* című könyvében számolt be. A könyv 1834-ben jelent meg Kolozsváron. Az első kiadás ezer példány hamarosan el is fogyott, s hasonló sors várt az 1835 tavaszán utcára kerülő második kiadásra is. Mindez, a korabeli Magyarországon példátlan sikernek volt nevezhető egy olyan jellegű munka esetében, amilyen az *Utazás Észak-Amerikában*.

Bölöni munkáját sokféle szempont szerint vizsgálták már. Egyes kutatók mint irodalmi művet elemezték, s rámutattak stílusa eredetiségére, valamint arra a fontos szerepre, amelyet a modern magyar tudományos és szépirodalmi próza ki-fejlesztésében feltehetőleg játszott. Mások politikai jelentőségét emelték ki, s felhívták a figyelmet a munka széleskörű olvasottságára az erdélyi és magyarországi reformmozgalom és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc vezetői, valamint az őket követő generáció körében. Megint mások összehasonlították egymással Tocqueville és Bölöni hasonló témájú munkáit. Egyikük szerint, a két író közötti leglényegesebb különbség abban áll, hogy Tocqueville „bár rokonszenvező kommentátor, mégis az egyesült államokbeli korabeli tömegdemokrácia szigorú kritikusa”, míg Bölöni ennek „üdvözlője nem pedig bírálója” volt, munkája pedig „himnusz az amerikai demokráciához” [1].

Az eddigi kutatásban azonban viszonylag kevés figyelmet kapott Bölöni munkásságának két fontos, egymással összefüggő aspektusa. A nemzetről és a nemzeti nyelvről megfogalmazott felfogásáról, illetve arról van szó, hogy ezek kiformalódására milyen hatást gyakoroltak Bölöni külhoni tapasztalatai. Írásomban azt vizsgálom, hogy ezek a koncepciók milyen formában jelentek meg Bölöni munkáiban, illetve, hogy milyen kapcsolat figyelhető meg Bölöni elképzelései és a reformkori liberális ellenzék felfogása között a nemzetre és a nemzeti nyelvre vonatkozóan [2].

Mint ismeretes, a korabeli Magyarország soknemzetiségű ország volt. Ennek következtében, a magyar liberális ellenzéknek a nyelvkérdéssel összefüggésben, szembe kellett néznie a következő problémával: az országban honos nyelvek kö-

* A szöveg az *American Hungarian Educators' Association* (Amerikai Magyar Nevelők Szövetsége) 19. éves konferenciáján, 1994. április 24-én, a new jersey állambeli New Brunswickban elhangzott angol nyelvű előadás némileg módosított, a magyar kiadás igényeihez igazított változata.

zül, melyik a legalkalmasabb arra, hogy a modernizált Magyarország hivatalos nyelvvé váljon az idejétmúlt latin helyett? E kérdést részben a külföldi példák hasznosításával igyekeztek megválaszolni. Az egyik legfontosabb modelljük Franciaország, az az ország volt, amely nem sokkal korábban hivatalosan is deklarálta, hogy határai között csakis egyetlen, nevezetesen a francia nemzet létezik, s hogy az országnak egyetlen hivatalos nyelve van, — természetesen a francia. Deák Ferenc ugyanakkor rámutatott arra, hogy a magyarországi helyzet meglehetősen eltér a franciaországitól. Úgy gondolta ugyanis, hogy a francia központi kormányzat azért tudta viszonylag könnyen végrehajtani az egységes francia nemzetállam megalapozását, mert Franciaországot etnikai és nyelvi szempontból egymáshoz közel álló csoportok népesítették be. A Brit-szigeteken ugyan nem ez volt a helyzet, ám Deák véleménye szerint, ebben az esetben az tette lehetővé az angol nemzet számára, hogy vezetésével jöjjön létre az angol nyelvű Egyesült Királyság, hogy az angol nemzet, szomszédaival összevetve, gazdasági és egyéb tekintetben is minőségileg fejlettebbnek bizonyult. Egyik feltétel sem állott fenn azonban a korabeli Magyarország, illetve a magyar nemzet esetében. A történelmi Magyarországot etnikai és nyelvi szempontból erősen eltérő népek (magyarok, németek, szlávok és románok) lakták, s az ország gazdasági előrehaladása szempontjából kiemelkedő fontosságú ágazatokban (ipar, kereskedelem) aligha lehetett beszélni a magyar etnikum uralkodó helyzetéről. Tovább bonyolította a dolgot, hogy az országnak a Habsburg Birodalomban elfoglalt helyzetéből következően, maga a magyar nyelv is bizonyos külső fenyegetettségnek volt kitéve. Erre a helyzetre keresett tehát megoldást Bölöni is, részben a már ismert nyugat-európai, de még inkább a korabeli Magyarországon kevésbé ismert egyesült államokbeli példa felmutatásával [3].

Különböző munkáiban, Bölöni számos helyen érintette a nemzet és a nemzeti nyelv kérdését, néhol csak általánosan említve azokat, de néhol közvetlenül is utalva a korabeli Magyarország problémáira. A nemzet fogalmának pontos meghatározását hiába is keresnénk az olyan jellegű munkákban, amilyen a nyugat-európai útinapló, az *Utazás Észak-Amerikában*, vagy Bölöni személyes *Naplója*. Bizonyos utalásokból azonban, elég pontos képet alkothatunk e művek szerzőjének a nemzetfelfogásáról.

Bölöni és társa az Erie-tavon hajózva, a fedélzeten találkoztak a Pozsonyból elszármazott Müller Ferenc hazánkfíával. Müller, egy pozsonyi német családból származott, hiszen „Ő Pozsonyban született, az odavaló iskolában tanult s másutt az országban magyarul” [4]. Mindez, egyértelműen pozitív példát képviselt Bölöni számára annál is inkább, mivel a nyugat-európai útinapló elején, rendkívül elkeseredett hangnemben írt a város magyarságtól elidegenedett lakosságáról: „Századok óta Pozsonyban foly az ország gyűlése. Itt hozattak a nemzetiség elmozdítására s a magyar nyelv terjesztésére célzó articulások, s járd végig Pozsonynak utcáit, házait és hivatalait, és seholt a nemzetiségnek semmi nyomára nem találsz! Háládatlan város! (sic!) mely a nemzet kedvező törvényeit, zsírját és szabadságát használod, és a nemzetiséget megveted! Ausztriaiaknak és cseheknek sepredék népe! A Lord Byron átka érjen téged hálátlanságodért. Kizártad kebeledből a ma-

gyarnak nyelvét és játékszínét, visszaélsz a magyarnak gyengeségével, érjen téged az Izrael népének a sorsa!” [5] Meglehetősen súlyos kijelentések ezek, Bölöni romantikus stílusában megfogalmazva. Egy erős ellenszél miatt, a hajó nem tudott kikötni Portlandban, s így az utasoknak éjszakára is a fedélzeten kellett maradniuk. „Felkerestem Müllert, s az éjet a promenádon töltöttük. Tárgyunk megint a magyar haza volt, s a világ többi részeivel egybehasonlítás. Igen kedves volt nekem Müllertől azt is hallani, hogy neki még van egy magyar imádságos könyve, s vasárnaponként abból olvas bátyjának, hogy a nyelvet ne felejtsek!...Íme, mely bájolólag csatolja egybe a nyelv az egy haza gyermekeit, s mely meleg szívvel fogadjuk egymást a külföldön is nyelvünk rokonságánál fogva! S többszeri tapasztalásomból tudom utazásom alatt, hogy az Európában itt-ott talált magyar hazában születettekhez — mellyel külföldön minden dicsekszik, ki otthon a nyelvet sem tudja — nem az egy éghajlat alatt való születés viszonya, hanem a nyelv vonzott egybe. És azt praktikus igazságnak találtam, hogy amely ember azon haza nyelvét hol született és él, vagy amelynek jovaival él, nem tanulta meg, vagy nem akarja megtanulni — az vagy szörnyű ostoba, vagy szörnyen megveti a hazát, s az sem a haza, sem az ott születettek iránt soha nem érez a lelkéből. És az ily ember, ki csak legelőnek nézi lakhelyét, megvetést érdemel itthon és külföldön is.” [6] E részletből világosan kiderül, hogy Bölöni felfogása szerint nem az adott földrajzi és közigazgatási határokon belül való születés közössége, hanem a közös nyelv „vonzza egybe”, teszi a közös haza állampolgáraivá az ott élő, eltérő nemzetiségű egyéneket. Ez a közös nyelv pedig, Bölöni véleménye szerint is a magyar kell, hogy legyen. De miért? A magyar liberális ellenzék felfogása szerint azért, mert az országban honos népek közül egyedül a magyar volt az, amelyik tévedhetetlen módon rendelkezett a korabeli modern értelemben felfogott nemzet jegyeivel, ám ezt paradox módon főként történelmi érvekkel támasztották alá. Magyarországon — mint korábban máshol is Európában — a nemzet fogalmába tartozónak hagyományosan csak a nemességet tekintették. Márpedig, még a 19. század első évtizedeiben is, a magyarországi nemesség 84–85 %-a beszélt magyarul, 78–80 %-a pedig magyarnak, pontosabban a magyar nemesi nemzethez tartozónak tekintette magát [7]. E kialakuló nemzetfelfogás következtében, a formálódó magyar nemzeti mozgalom egyik legfontosabb követelésévé vált a latinnak a magyarral való helyettesítése az ország hivatalos életében. Számos erőfeszítés történt ennek megvalósítása érdekében, mígnem az 1844. évi 2. törvénycikk a magyart tette hivatalos nyelvvé az ország életének legtöbb területén. A magyar nemzeti identitás szempontjából, e törvény egyike volt a reformkor legjelentősebb vívmányainak és a magyar nemzeti mozgalom jogos és igazságos követeléseinek a beteljesítését jelentette. Ugyanakkor, a törvény a magyar nyelv használatát, a törvény által meghatározott ügyekben, megkövetelte a nem magyar nyelvű nemzetiségektől is, és ezek tagjai nem nagyon lelkesedtek ezért. Valamivel a magyarok után ugyanis, a magyarországi nemzetiségek is létrehozták saját nemzeti mozgalmukat és ezek vezetői olyan eszközként tekintettek a fenti törvényre, mint amely az ő mozgalmuk elnyomását szolgálja. A kérdés tehát abban a formában merült fel, hogy miként lehet úgy biztosítani a magyar nyelv hivatalossá tételét, hogy az ne ütközzön

a nemzetiségek ellenállásába. Bölöni e problémára is talált megoldást az amerikai példában.

A reformkori Magyarország és a jacksoni Amerika közötti legfőbb hasonlóságot ugyanis az jelentette a számára, hogy láthatólag, mindkét országot többféle nemzet népesítette be. Pittsburgban felfigyelt például arra, hogy „A lakosok az amerikaiakon kívül angol, skótos, irlandus s számos németekből szaporodtak, de e sokféle nemzet már egészen amerikanizálódott. Hol a törvény nem szaggatja különböző osztályokra az embereket, hol mindenik egyforma juss birtokába lépik — ott a szabadság nevében mindenki azon haza gyermekének keresztelkedik, s siet mentől elébb a nyelv megtanulásával s neve hazaitásával is egészen hazafisítani magát.” [8] Bár ebben az esetben közvetlen módon nem utal rá, alighanem mégis a soknemzetiségű Magyarország fenti problémái jártak az eszébe. Ebből a szempontból ez a részlet kettős fontossággal bír. Egyrészt példa arra, hogy Amerikában a sokféle népfajból egy egységes, egyetlen nyelvet (az angolt) beszélő nemzet jött létre, mégpedig — s ez adja a szöveg második jelentőségét — önkéntes asszimiláció útján, amelynek feltételeit a liberális szabadságjogok biztosítása teremtette meg. Mindezt olyan egyetemes érvényességű törvényként fogta fel, hogy az idegen országokban élő magyarok esetében is pozitív fejleményként tudta értelmezni, különösen a korabeli Magyarország nemzetiségi problémáival összefüggésben. Párizsban ugyanis, Bölönit számos olyan magyarral hozta össze a sors, akik már évtizedek óta a francia fővárosban éltek. Felfigyelt arra, hogy közülük sokan „megfranciázták” magyar neveiket. Így például találkozott egy Fejér József nevű kolozsvári szabóval, aki Joseph Leblanc formában kezdte használni eredeti nevét. Bölöni egy nagyon érdekes megjegyzést fűzött mindehhez: „Mivel ők már egészen franciákká lettek, neveket azon nemzetéhez hasonlóvá tették melynek jogaival, törvényeivel s oltalma alatt élnek. A mű (sic!) nemzetjeink nálunk is meg akarják tartani neveket, s ámbár törvényeink s hazánk jóvoltával élnek, itt is különös nemzetet akarnak formálni, s azáltal nem is magyarok, s nem is németek lévén többé, közöttünk egy különös idegen s velünk s szokásainkkal ellenkező, s nyelvünkre nézve káros fajzatot formálnak” [9]. Bölöni szerint mindezt az elmaradott, feudális körülmények a felelősek, s úgy gondolta, hogy a magyaroknak a külhoni — többek között a fenti amerikai példa — alapján, egy modern liberális állam megalapozásával, meg kell változtatniuk ezeket a feltételeket, s ennek következtében mindezen problémák meg fognak oldódni — csakúgy mint Amerikában.

A külhoni példák alapján tehát, a magyar liberális ellenzék arra a következtetésre jutott, hogy a Magyarországnál fejlettebbnek ítélt, modern, nyugati liberális országokban, az államnak egyetlen hivatalos nyelve van, amelynek ismeretét, az állam által garantált liberális szabadságjogok biztosítása teszi vonzóvá az ország minden lakosa számára, s ennek ismerete teszi az egyes országlakosokat a haza egyenrangú állampolgáraivá. Mindennek szép összefoglalását jelenti az a nagyon őszinte részlet, amely Bölöni *Naplójából* származik. A *Napló* 1835. február nyolcadikai bejegyzéséről van szó, amelyet szerzője akkor vetett papírra, amikor küszöbön állott Wesselényi Miklós, — Bölöni gyermekkori jó barátjának

és támogatójának — perbe fogása. Ebben az időben Bölöni erőteljesen kiábrándulttá vált, részben a fenti politikai körülmények, részben pedig magánéleti nehézségei — kormányhivatalnoki pozíciójának kilátástalansága és romló egészségi állapota — következtében. Ezen fejlemények hatása alatt, szükségét érezte, hogy *Naplójában* megvonja addigi élete mérlegét, s elkészítse rövid politikai hitvallását. „Tettel, szóval s írásban terjesztetem minden demokratiai elvet. Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézetek magvait. Vértelt szívem hazámbeli embertársaim rabszolgai nyomtatásán, mellettök harcoltam a feudalizmus ellen, s az egész nemzetet kivétel nélkül egyforma szabadnak óhajtottam. Hazám nyelvéért éltem, haltam, s azt mások nyelve elnyomásával, hazámban uralkodóvá emelni, egyetlené tenni igyekeztem, s minden lakost szabad magyarrá lenni óhajtottam. Gyűlöltem a hideg cosmopolitismust, mely a nemzetiségnek legnagyobb métélye. A túlságig megvettem azokat, s bosszúson gyűlöltem, kik nemzetem élhaladtát, művelődését és nyelvét akadályoztatták, vagy az iránt hidegek voltak. Háládatlan cudaroknak tartottam, kiknek nem a nemzeti nyelv volt szívök és társalkodások nyelve” [10].

Bölöni alapvetően osztotta tehát a magyar liberális ellenzék felfogását a nemzet és a nemzeti nyelv kérdéseiben, s a maga részéről, a külhoni — de mindenekelőtt az általa értelmezett egyesült államokbeli — példák felmutatásával járult hozzá annak formálódásához. Minthogy az *Utazás Észak-Amerikában* a liberális ellenzék kialakulásának viszonylag korai szakaszában jelent meg, s mivel minden jel szerint nagy hatást gyakorolt a reformmozgalom korabeli és a negyvenes években előtérbe kerülő vezetőire, talán nem túlzás azt feltételezni, hogy Bölöni és könyve is bizonyos szerepet játszhattak e nemzetfelfogás kikristályosodásában. Jól ismert azonban, hogy a 19. századi Magyarország és Egyesült Államok körülményei alapvetően eltértek egymástól. Hogy csak egyetlen dolgot említsünk, az Egyesült Államok esetében nem volt olyan külső erő, amely kísérletet tett volna az amerikai nemzeti identitás kialakulásának befolyásolására. A magyar liberálisoknak azonban kétfrontos harcot kellett folytatniuk a Habsburgok (a fenyegető külső erő), illetve az országon belül kifejlődő nemzetiségi mozgalmak ellenében — amennyiben meg akarták őrizni a magyar politikai elit vezető szerepét az ország életében. Amint azt az 1848–49-es szabadságharc tragikus eseményei megmutatták, a Habsburgok és a magyarországi nemzetiségi mozgalmak vezetői — részben a magyar liberális vezetők fenti eszméi és politikája következtében — képesek voltak összefogni a magyar forradalommal szemben.

Jegyzetek

1. Theodore Benedek Schoeneman – Helen Benedek Schoeneman: *Introduction*. In: Alexander Bölöni Farkas: *Journey in North America* (Translated and edited by Theodore and Helen Benedek Schoneman, Philadelphia 1977) 1. o. Ez a kiadás tartalmazza a műről és Bölöniről addig megjelent alapvető angol és magyar nyelvű irodalmat is. Az újabb áttekintések közül jól használható Maller Sándor *Az egykönyvű író?* című tanulmánya. In: Bölöni Farkas Sándor: *Nap-*

nyugati utazás – *Napló* (Helikon, Bp. 1984) 5–93. o. A mű hatástörténetére vonatkozóan haszonnal forgatható Závodszy Géza: *Az Amerika motívum és a polgárosodó Magyarország* (Atlanti Kutató és Kiadó Társulat – Tankönyvkiadó Bp. 1992) című könyvének megfelelő része (130–155. o.). Meg kell azonban jegyezni, hogy Tocqueville és Bölöni összehasonlítására vonatkozóan az utóbbi szerző kellő kritika nélkül vette át Kadarkay Árpád aligha tartható felfogását, aki „...arra a megállapításra jutott, hogy Bölöni Farkas Sándor nemcsak szélesebb spektrumát fogja át a korabeli amerikai valóságnak, mint a demokrácia és az industrializáció kölcsönhatását teljesen mellőző Tocqueville, hanem politikai íróként — szemben a kétségtelenül hatalmas és szisztematikus filozófiai tradícióra támaszkodó Tocqueville-lel — közelebb is kerül az amerikai demokráciát működtető elvek megértéséhez”. (Závodszy i.m. 133. o.; Árpád Kadarkay: *Introduction*. In: Alexander Bölöni Farkas: *Journey in North America, 1831*. Translated and edited by Árpád Kadarkay, Santa Barbara, California 1978. 5–79. o.) Tocqueville *Az amerikai demokrácia* című munkája harmadik kötete második részének tizenkilencedik és huszadik fejezetében részletesen elemzi a demokrácia és az iparosítás egymásra, valamint az amerikai társadalomra és politikai rendszerre gyakorolt lehetséges hatásait. Többek között a következőket írja: „A demokrácia tehát nemcsak megsokszorozza a dolgozók számát; egyes munkákra jobban serkent, mint másokra; és míg a mezőgazdaságból kiábrándítja, szinte tereli őket a kereskedelembe és az iparba ... Az Egyesült Államokban engem nem is néhány ipari vállalat rendkívüli nagysága lep meg, hanem a kisvállalkozások rendkívüli sokasága”. Majd így folytatja: „Így hát az ipartudomány egyre mélyebbre süllyeszti a munkások osztályát, s ugyanakkor fölemeli a gyárosokét... Így hát amilyen mértékben a demokrácia felé fordul a nemzet tömege, úgy válik egyre arisztokratikusabbá az iparral foglalkozó osztály ... a szemünk előtt kifejlődő gyáriparos arisztokrácia egyike a legkíméletlenebbeknek, melyet a föld a hátán hordott; ugyanakkor azonban a legkorlátozottabbak és legveszélytelenebbek egyike is”. (Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, Európa Bp. 1993. 777–778. o., 780. o., 783–784. o., 786. o.) Annak megítélése, hogy melyikőjük került közelebb „az amerikai demokráciát működtető elvek megértéséhez”, erőteljesen problematikus, mivel — amint arra Závodszy is utal — „két, műfajában, stílusában és terjedelmében és célkitűzéseiben annyira különböző mű” összeméréséről van szó. (Závodszy i.m. 132. o.) Éppen ezért hat furcsán a következő lapon olvasható, fentebb idézett kategorikus megállapítás. A magam részéről mindehhez csak annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy szerintem sem Bölöninek, sem pedig nekünk nincsen szükségünk arra, hogy belőle „magyar Tocqueville-t” faragjunk. Mindkét szerző önálló, sajátos értékekkel rendelkező, kiváló munkát alkotott. Más volt az élményhátterük, mások voltak a céljaik és eltérő volt a befogadó közeg is, amelynek műveiket szánták. Feladatukat azonban mindketten sikerrel oldották meg, amelyet könyveik maradandó sikere is bizonyít. (Tocqueville és Bölöni összehasonlítására lásd még: Keith Hitchins: *Bölöni Farkas és de Tocqueville*. Korunk, Kolozsvár, 1965. 1670–71. o.; Gellén

- József: *Alexander Bölöni Farkas and Alexis de Tocqueville on America, a comparison of two attitudes*. Hungarian Studies in English 10. Debrecen, 1976. 27–41. o.; Takács Péter: *A jacksoni Amerika – magyar és francia szemmel*. Bölöni Farkas Sándor és Alexis de Tocqueville társadalomszemlélet. Politika-Tudomány 1988/2. 60–76. o.)
- Závodszy Géza (i.m. 139–40. o.) röviden utal a kérdésre, ám elemzése — könyve témájából következően — az *Utazás Észak-Amerikában*-ra szorítkozik. A kérdéssel összefüggésben azt emeli ki, hogy „az Egyesült Államok soknemzetiségű és sok vallású működőképes államként is példaértékű” volt Bölöni számára, s ha a liberális elvek „nyelvi-nemzeti ellentét kigyenlítő-egybeolvasztó hatásával kapcsolatban” a reformkori és a 48-as nemzedék felfogásának „volt egyáltalán racionális alapja, úgy azt az amerikai mintában kell látnunk”.
  - Természetesen, az „egységes nemzetállamok” létrejötte, sem Franciaországban, sem pedig Nagy-Britanniában nem ment olyan könnyen, ahogyan azt a kortársak gondolhatták. A folyamat mindkét helyen komoly véráldozatokkal járt, s — amint azt a mai nyugat-európai (baszk, breton, skót, ír, walesi stb.) nemzetiségi reneszánsz is mutatja — annak „hatékonyasága” sem volt minden esetben „tökéletes”. Deák Ferenc, illetve a reformkori liberális ellenzék nemzetfelfogására vonatkozóan lásd Varga János kitűnő összefoglalását: Varga János: *A helyét kereső Magyarország* (Akadémiai, Bp., 1982. 25–47. o.).
  - Bölöni Farkas Sándor: *Napnyugati utazás – Napló* (Helikon, Bp. 1984.) 436. o.
  - Bölöni i.m. 1984. 98. o.
  - Bölöni i.m. 1984. 437–38. o.
  - Varga János i.m. 1982. 37. o.
  - Bölöni i.m. 1984. 465. o.
  - Bölöni i.m. 1984. 133. o.
  - Bölöni i.m. 1984. 554–55. o.